
Luci PETROVIĆ

IZBEGLICE

Luci Mevorah, udata Petrović, rođena je u Beogradu 12. oktobra 1925. kao mlađa ćerka Moše Mevoraha i Vide, rođene Kapon. Do 1941. završila je pet razreda tadašnje osmogodišnje gimnazije. Posle rata je nastavila srednju školu, a zatim diplomirala na Pravnom fakultetu u Beogradu. Udala se za Slobodana Petrovića 1946. sa kojim ima ćerku Radmilu, dipl. hemičara i konzervatora savetnika Arhiva Srbije.

Roditelji su se sa njenom starijom sestrom ing. arh. Ester iselili u Izrael 1949. godine.

Posle dve godine rada u Zavodu za socijalno osiguranje, od 1952. radila je u Savezu jevrejskih opština Jugoslavije do svog penzionisanja 1. januara 1993. godine.

Radno i emocionalno vezana za jevrejsku zajednicu tokom tih četrdeset godina obavljala je veći broj radnih zadataka i funkcija. Bila je prvi saradnik Jevrejskog istorijskog muzeja, u to vreme Komisije za muzejsko-istorijski rad, a zatim Komisije za kulturnu delatnost. Od 1965. godine je bila sekretar Saveza jevrejskih opština Jugoslavije i član njegovog Izvršnog odbora. Bila je član redakcije „Jevrejskog pregleda“ od 1958. godine, a posle pogibije glavnog i odgovornog urednika Davida-Daleta Levija 1978. preuzela je dužnost glavnog urednika koju je obavljala do njegovog poslednjeg broja 1990. godine. Urednik, saradnik i član redakcije nekoliko Savezovih izdanja. Sve vreme, a i danas je član Komisije za muzejsko-istorijski rad. U znak priznanja za dugogodišnji rad u jevrejskoj zajednici, Savez je u septembru 1991. zasadio gaj u Izraelu na njeno ime.

STRAH

Sećanje na šest meseci provedenih u Beogradu pod nemačkom okupacijom je košmar. Strah i nesreća kojima se ne vidi kraj. Beograd je bio moj grad. Ne prepoznajem ga. Oko mene ruševine, a ulicama krstare naoružani dušmani pod šlemovima u kratkim širokim vojničkim čizmama. Plašim ih se. Na ruci mi je žuta traka. Idem ulicom pognute glave da mi pogled ne bi pao na zidove oblepljene plakatima sa kojih se slikom i rečju upućuju pogrde Jevrejima. Na nekima prepoznajem linije mog omiljenog slikara Stojanovića. U dečjim knjigama sam nekada uživala u njegovim ilustracijama. Na tramvajima, krupnim slovima piše

Jedan od plakata iz 1941. godine kojim su bili oblepljeni zidovi kuća u Beogradu

„Jevrejima, ciganima i psima zabranjeno“, što je ponovljeno i na nemačkom. Ni u kući, nekada mom toplom domu, ne napuštaju me strah i tuga. Moj nežni otac je u nemačkom ratnom zarobljeništvu. Hoće li Jevrejin Moša Mevorah preživeti u žicama u srcu Nemačke? Svaki dan strepim da li će se sestra i stric vratiti uveče sa prinudnog rada. Majka je napunila 45 godina, a ja imam 15, pa ne podležemo naredbi o tom radu. Našim tepisima i drugim kućnim stvarima, nemačka vojska oprema oficirske stanove na Dedinju. Iznose ih na leđima ljudi sa žutim

trakama. Jedan od njih je šapnuo majci da će joj javiti gde je sve odneto. Majka odmahne rukom; ništa nam više nije potrebno. Žao joj je tih ljudi, naših sapatnika. Nedićeva Srpska državna straža brsti po kući na nižem nivou. Odnose muške košulje, posteljinu i oskudne zalihe šećera i ulja, a usputno bajonetima probadaju duške i jastuke. Slutimo da je streljanje prvih sto talaca tek početak našeg kraja. Među njima su naši rođaci i prijatelji. Vrisak i naricanje njihovih obezglavljenih porodica koje u skupini prolaze Dušanovom ulicom lede mi krv u žilama. Priključuju nam se transporti Jevreja iz Banata. Muškarce odvođe u logor kod Topovskih šupa, žene i deca su razmešteni po jevrejskim kućama. Kod nas su majka i ćerka iz Petrovgrada. Uvećala nam se zajednica u kući, ali nam se svima smanjila nada da ćemo preživeti. Ostala nam je još samo jedna privilegija: spavamo u svojim krevetima. I upravo to, taj jadni komadić nekadašnjeg života, u besanim noćima budi u nama grozničavu želju: bežati, bežati, bežati...

PRIJATELJI

Nisu od nas okrenuli glave. Marija Đorđević, moj razredni starešina i profesor nemačkog jezika, dolazi da pita može li da pomogne i treba li nam što. Prijatelji nas posećuju s namirnicama u rukama znajući da Jevreji smeju da kupuju tek posle 10 sati, a tada u već gladnom Beogradu nema više ničeg na pijacama. Hercegovac Luka, nosač sa Jovanove pijace, nepozvan dolazi i strogo naređuje majci: „Sada ćeš mi kazati šta da ti sutra donesem sa pijace i tako će biti svaki dan...“ i nastavlja „... nego, beži ti, ženo, odavde! Sačuvaj ovo dvoje dece za onog roba u Nemačkoj!“ Luka ne sluti koliko nam je blizak u tom trenutku. Jedina mu je nagrada zahvalan pogled moje majke. Najstariji od braće Žujovića koji je jedini ostao na selu dolazi iz Nemenikuća pod Kosmajem u narodnoj nošnji. Hoće odmah da nas vodi u selo da u njegovoj kući živimo do kraja rata. Zar da izložimo opasnosti ove dobre ljude i povučemo ih sa sobom u našu nesreću? Apotekar Milutinović, koga ceo Beograd zna po njegovoj drogeriji „Lamiko“ i reklami „Lamiko – smrt žuljevima“, nudi majci da je prijavi kao sestru, izbeglicu iz Bosne, a da svoju sestru i mene usvoji kroz legalnu proceduru. Hrabro i humano, ali neodrživo u Beogradu u kojem ima još ljudi koji nas mogu prepoznati. Ni susedi iz kuće i ulice ne okreću glave od nas, ali kućevlasnik nam je folksdobjer, poslastičar Gruber. Odmah je postavljen za komesara u jevrejskoj fabrici bombona „Katarivas“. Žena mu Mađarica, pri svakom slučajnom susretu obasipa nas psovkama i pretnjama. Za bekstvo iz

Beograda potrebna nam je hrabrost, a za lažna dokumenta novac koji nemamo. Propusnice za Prištinu na kojima piše da se vraćamo u zavičaj koštaju najmanje. Nemamo izbora i plaćamo ih s mukom napabirčanim novcem. Jedini kome se usuđujemo da otkrijemo naše planove je Luka. To mu dugujemo. Uz odobravanje i komentar „Bog je veliki“, Luka neočekivano preuzima inicijativu: „Ja ću ići na stanicu da kupim vozne karte. Veče ranije dolazim po prtljag. Imam drugove nosače na stanici, biće sve u redu.“ Tog dana, 3. novembra, pre svanuća, a po isteku policijskog časa, Luka nas vodi kroz puste beogradske ulice prema otvorenom koloseku daleko od glavnog ulaza u železničku stanicu. Na šinama je jedan jedini usamljen vagon u koji ulazimo. Nad sedištima u prtljažniku su naše tri torbe. Posle manevrisanja napred-natrag, naš vagon je uklopljen u kompoziciju. Vidim železničku stanicu, peron i narod koji ulazi u voz. Ne smem da virim kroz prozor jer znamo da policijski agent Jevrejin Benjaminović, obično dežura na stanici i lovi Jevreje koji beže iz Beograda. Najzad polako krećemo. Voz staje u Ripnju i Luka izlazi. Stoji pod prozorom našeg vagona, maše nam i tiho ponavlja: „Bog je sa vama, Bog je sa vama.“ Otvaramo prozor da još jednom dodirnemo tu šaku kojom nam maše. Odjednom ubacuje poveći paket uvijen u novine koji je sve vreme držao pod pazuhom. Voz ubrzava i mi Luku gubimo iz vida. Razvijamo novine. Unutra su beo svež hleb i pečeno pile. Hrane se nismo ni setili...

KOSOVO

Put do Kosova nas je vodio preko Niša i Skoplja uz prelaz dveju granica i uz temeljnu kontrolu dokumenata i stvari. Svakog puta nas je obuzimao veliki strah da li će nas otkriti i da li će nas naša „dokumenta“ zaštititi. Pruga je išla do Kosova Polja, a odatle se do Prištine moglo ići samo fijakerom. To je na nas skrenulo pažnju, pa nam je odmah pristupanju na tle Prištine prišla ulična patrola i zatražila legitimacije. Na licu mesta su nas uhapsili, dodelili nam naoružanog žandara i vratili nas u Kosovo Polje. Tu je trebalo da prenoćimo u jednom sobičku iza neke kafane, da bismo sutradan ujutro krenuli natrag u Srbiju. Žandar je sve vreme bio uz nas. Sutradan smo krenule vozom. U našem kupeu je bilo još ljudi koji su nas sumnjičavo gledali. Nekoliko minuta po polasku voza, žandar je otišao u klozet. Železničar koji je bio u istom kupeu, tada nas je zapitao: „Šta ste uradile? Zašto vas stražarno sprovode?“ Nemajući kud, majka mu je kazala da nas vraćaju natrag u Srbiju zato što smo Jevrejke. Železničar nas je počeo nagovarati da pobjegnemo iz

voza u Lipljanu, u koji tek što nismo stigli i gde voz staje samo jedan minut. „Sakrijte se iza stanične zgrade i sačekajte da voz krene, a ja ću vam prtljag izbaciti kroz prozor.“ Iako nenavikle na avanture poslušale smo u očajanju i znajući šta nas čeka. Voz je stao u Lipljanu i mi smo se sakrile iza stanične zgrade. Čule smo kako naše torbe padaju na pust peron. Vraćajući se po stvari videle smo kako peronom korača suvonjav mladić gurajući pored sebe bicikl i gleda za vozom koji zamiče. Videvši nas, majku sa dve kćeri, a njih je trebalo da nađe, prišao nam je i žurno rekao: „Ne plašite se, ja sam Jevrejin, Solomonović. Jevrejska opština u Prištini me je poslala da biciklom stignem pre voza i da uz vagone vičem na žudeo-espanjolu ‘Ko je Jevrejin nek izade’ (ken es Ćidio ki salga). Vaše vraćanje u Srbiju je uznemirilo Jevreje u Prištini. Ovo je plan da vam pomognemo. Na žalost nisam stigao. Srećom ste ovde.“

U Lipljanu su živele dve jevrejske porodice: jedna imućna trgovačka porodica Haima i Sare Solomon, druga skromna zemljoradnička porodica Baruh. Bilo je jasno da ne možemo natrag u Prištinu. Po planu je trebalo da ostanemo nekoliko dana u Lipljanu kod jedne od tih porodica. Solomonović nas je poveo u radnju porodice Solomon koja je imala prostranu kuću i mogućnost da nas u njoj skloni. Odbili su nas. Porodica Baruh nas je primila raširenih ruku. Bio je erev Šabat, u kući su gorele sveće. Baka i deda su govorili samo žudeo-espanjol. Mladi su se brinuli da što pre na lepo postavljen sto iznesu topao pasulj. Njihova beba je već spavala u kolevcu. Starija četvorogodišnja devojčica se igrala sa dečaćićem i prepirala se sa njim na španskom. Dečaćić je bio sin suseda Srbina, a naučio je ladino u igri sa njihovom ćerkicom. Posle mnogo dana osetile smo toplinu kuće u kojoj su nas dočekali dobrodošlicom i pored svih opasnosti koje smo nosile sobom. Po završetku rata smo se raspitivali za Baruhove iz Lipljana i, na našu žalost, saznali da su svi stradali. Mladića Solomonovića smo kao dobrostojećeg domaćina sreli u Izraelu u mošavi Kidron.

Varljiva nada da ćemo naći spas pod vlašću Italijana raspršila se kao balon od sapunice. Nekoliko grozničavih dana u Lipljanu prošlo nam je u traženju mogućnosti da se prebacimo u Prizren. Putovanje do tamo bilo je puno zamki i opasnosti. Nazivajući svoju okupaciju aneksijom, Italijani su lokalnu vlast prepustili Albancima. Glavna sila u toj vlasti su bili balisti, vulnetari, razne profašističke formacije i agenti Abvera i Gestapoa. Naše gorko iskustvo u Prištini učinilo je da jedini spas vidimo u izbegavanju usputnih kontrola i u skrivanju. Naši dobri domaćini našli su čoveka koji nas je svojim kamionom uz ostalu robu doveo do Prizrena, i to pred kuću porodice sa kojom je unapred dogovorio

da nam iznajmi sobu i omogući skrivanje. Bilo je to u srpskom kraju Prizrena, u kući udovice Lepe Petrović, njenih sina, ćerke i starice majke. Tu su počeli da nam se nižu dani bez sutrašnjice. Sestra i ja nismo izlazile iz kuće. Nismo znale kako Prizren izgleda, pa čak ni ulica u kojoj smo stanovale. Majka je nabavljala hranu jednom nedeljno, obično na pazarni dan kad na ulicama ima mnogo sveta iz okolnih sela. Tada bi se prurušila u staricu i s maramom na glavi izlazila da nabavi nešto hrane. Neka veza sa Jevrejskom opštinom u Prištini je, izgleda, ipak ostala. Jednom je kod nas došao član prištinske Jevrejske opštine i rekao nam da je u Prištinu dolazio agent Benjaminović. Zla slutnja i nespokoj nisu nas napuštali cele te zime. Četrnaestog marta 1942. došli su karabinjeri po nas. Očigledno da naše prebivalište nije ipak bilo tajna. Posle celog dana čekanja u policijskoj stanici odvedene smo u zatvor zajedno sa još pet-šest jevrejskih porodica, koje su se kao i mi skrivale u Prizrenu. Jedna za drugom su tokom dana dovodene u stanicu. Od njih smo saznale da je i u Prištini uhapšeno pedesetak izbeglica iz Srbije i predato Gestapou koji ih je transportovao u Srbiju. Teško nas je pogodilo saznanje da su u toj grupi bili naši rođaci Majer i Matilda Pinkas. Agent Benjaminović je obavio svoj posao. Mi smo u prizrenskom zatvoru mogli samo da očekujemo nastavak.

U prizrenskom zatvoru, uz naredbu: „Slikanje uz smešak!“

Muškarci su bili odvojeni od žena, ali su za vreme svoje jednočasovne šetnje zatvorskim dvorištem prilazili prozoru naše ćelije i razgovarali sa nama. Tako smo mogli da se dogovorimo da tročlana „delegacija“ zatraži razgovor sa italijanskim komandantom mesta. Dogovor je bio da se italijanskim vlastima objasni kako bi u slučaju naredbe da se naša grupa preda Nemcima bio akt milosrđa da nas streljaju u Prizrenu. Time bi nas bar poštedeli surovosti Gestapoa i mučnog putovanja u Srbiju gde bi nas čekao isti kraj. Italijanski komandant je u tom razgovoru potvrdio da mu je sve to poznato i obećao da neće dopustiti da nas vrate u Srbiju. Čak je dodao da smo u zatvoru najbolje sakriveni, ali mi nismo bili sigurni da možemo u to poverovati. Ipak, posle dva meseca pušteni smo iz zatvora u statusu civilnih ratnih interniraca koji će biti transportovani u Albaniju.

Četiri duga meseca smo se u Prizrenu javljali svakodnevno italijanskoj policiji strepeći od blizine granice okupirane Srbije. U to vreme je izvršni sekretar Prizrenske opštine bio Elhami Nimani. Sa njim smo se upoznali u zatvoru. Uhapšen je zato što je u Prizren trebalo da dođe neki fašistički glavešina, pa je sa ulica bilo potrebno ukloniti sve one u koje se sumnjalo. Oslobođen je iz zatvora pre naše grupe. Znajući za opasnost koja nam je pretila i zahvaljujući tome što je mogao da koristi opštinske pečate, celoj grupi je napravio legitimacije kojima se potvrđuje da smo građani Prizrena. Neki iz grupe su tražili da im uz njihove fotografije budu upisana lažna albanska imena, pa je i to učinio. Za moju majku je to bio prevelik rizik. Bile smo Prizrenke pod svojim imenom!!! Posle rata je Elhami Nimani bio ambasador u SIP-u. Imala sam sa njim nekoliko prijateljskih susreta. Umro je pre nekoliko godina u Beogradu.

U septembru 1942. godine, vojnim transportom smo svi prebačeni u Kavaju.

ALBANIJA

Kavaja je tada bila neveliko mesto, sa oko petnaestak hiljada stanovnika, šest kilometara udaljeno od Drača unutar kopna. Odjednom smo se našli u potpunoj tuđini, kulturno i civilizacijski vraćeni više vekova unazad. Oko nas ljudi čiji jezik ne razumemo i koji nije sličan nijednom nama poznatom jeziku. Na ulicama bule sa zarovima i muškarci koje mi žene ne smemo gledati u lice ni onda kad pitamo pošto je luk. Razlikovali smo se od lokalnog stanovništva i po odevanju. Retke su bile žene bez zarova, odevene „a la franga“, i muškarci bez belih kečića. O Jevrejima nisu znali gotovo ništa jer je u Albaniji živelo samo

nekoliko jevrejskih porodica: u Draču dve, u Tirani jedna koja je došla iz Skadra i možda u Elbasanu nekoliko porodica. Ipak, tog proleća 1943. pronele su se gradom glasine da Jevreji kolju decu radi krvi za svoj ritualni hleb (macot), a da smo mi internirci ti Jevreji! Bule su pred nama žurno odvlačile svoju decu od igre na ulici. Međutim, to nije dugo trajalo i nije imalo nekih posledica sem našeg osećanja povređenosti i ogorčenja.

Mbretni ja Shqiptare
 Mbreti ja e Prizrenit
 Zyra e gjendjes Civile
 Nr. 2519 Prizren, ne 30-11- 1942/xx

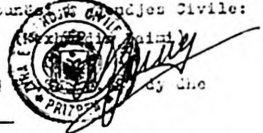
...LETËR IDENTIFIKIMI...

Shi f Fotografini:

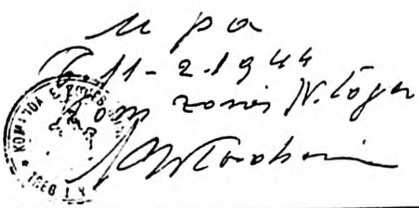
EMËR E MBRETI Barije Džavit Gabaja
 ATËSTIJA Assan
 AMËSTIJA Sanije
 DAT LINDJE 9-VIII-1898
 VEND LINDJE Bjelina
 VEND BANIMI Prizren
 GJENDJE CIVILE e martume
 FROPOCIGA Shqiptare
 BEQIMI Musliman
 KOMBESIJA Shq.

Vërtetohet se i makt përmenduri është prej tanurvet të kët qyteti.

Nëpunës gjendjes Civile:

 Udhëz të kët prej
 Prejst ush në Nr. 2519

Nëpunës gjendjes Civile:

m p a
 11-2-1944

Lažni dokument kojim se potvrđuje da je Barije Džavit Gabaja (Berta Gabaj) od oca Asana (Avrama) i majke Sanije (Sare), muslimanka, građanin Prizrena

Mi izbeglice iz okupirane Jugoslavije osetili smo ipak izvesno olakšanje udaljivši se od granice nemačke okupacione zone. Status

civilnih ratnih interniraca legalizovao je naš boravak u tom mestu, pa je malo popustilo ono teško i panično osećanje da od našeg sledećeg koraka zavisi hoćemo li živeti. Svakodnevno upisivanje u evidenciju italijanske policije i zabrana kretanja van mesta postali su naš način života. U to vreme je u Kavaji bilo koncentrisano oko dvadesetak jevrejskih porodica dovedenih iz raznih krajeva Jugoslavije. Morali smo sami da se brinemo za smeštaj i ishranu. Moj ujak, koji je od Prvog svetskog rata živeo u Ženevi, uspevao je da nam preko jednog svog italijanskog prijatelja pošalje ponekad nešto novca. Ali to nije bilo ni redovno, niti je bilo dovoljno, pa nam je i nemaština zagorčavala svakodnevicu. Tako smo živeli do kapitulacije Italije o kojoj se te rane jeseni 1943. već uveliko govorilo. I dalje smo svakodnevno išli kod karabinjera i upisivali se u kontrolnu knjigu. Jednog dana smo zatekli dežurnog oficira i vojnog lekara veoma uzbuđene. „Čujete li topove?“ upitali su i nastavili: „To Nemci ulaze u Drač. Uništićemo sve spiskove vas interniraca. Nećemo ih dati Nemcima. Skrivajte se kako znate! I mi ćemo u šumu kod partizana.“

Nemci su okupirali Albaniju u septembru 1943, a nemačka policija je odmah istakla objave kojima je pozvala sve koji nisu Albanci da se prijave. Smrtna kazna je bila predviđena za one koji se ne prijave, kao i za Albance koji kriju takve osobe. To je važilo do kraja rata i od tada odredilo naš život. U Kavaji je narod znao za nas nekadašnje internirce, pa smo morali da nestanemo preko noći. Sopstvenik nedovršene kuće u kojoj su do tada stanovale nas tri porodice, svaka u po jednoj sobi, živeo je u selu Preza u kome je bio učitelj i seoski kmet. Zadovoljan time što će od naše stanarine moći da dovrši kuću obećavao nam je svašta, pa i to da možemo na njega računati ako budemo u nevolji. Nemajući kud pobile smo gazdi u Prezu. Bilo je to zabačeno selo u brdu iznad puta Skadar–Tirana. Naš učitelj nas je uveravao da se nemačka vojska drži glavnih puteva i da neće smeti da zađe u brda u kojima ima dosta naoružanih boraca. U Prezi ih je zaista i bilo. Smestio nas je u jednu napuštenu kuću i povremeno nam iz sela donosio pomalo brašna, ulja, pasulja... Na našu radost, u Prezi smo zatekli doktora Mošu Đerasija sa porodicom. Tu je dospelo zahvaljujući prijatelju i kolegi sa studija u Beču, Grku koji je kao lekar radio u Tirani i imao dobre veze u Ministarstvu zdravlja. Da bi ga sklonio iz Tirane uspeo je da mu obezbedi mesto seoskog lekara, naravno sakrivši da je Jevrejin. Približavala se zima, kada već prvi snegovi zaveju prilazne puteve. Ogrevna nismo imale, kao ni peć u kojoj da ga upotrebimo. Selo nije imalo struju, pa smo u mraku koristili sveću ili gasnu lampu. Noću se oko nas čulo trčanje i cijukanje

miševa kojih je kuća bila puna. Razbolela sam se od jake angine sa visokom temperaturom. Osećale smo se bespomoćno. Majka je strahovala da nas zima ne okuje u tim brdima, bez mogućnosti da se od nje odbranimo. Napustili smo Prezu posle nepuna tri meseca. Naš zaštitnik nam je našao čoveka sa zaprežnim kolima koji nas je zaobilaznim putevima, da bi izbegao nemačke straže na ulazu u grad, odveo u Tiranu. Ostavljene na ulici trebalo je da nađemo novu rupu za skrovište u gradu. Ne oklevajući mnogo otišle smo kod bivšeg suseda iz Kavaje, Italijana, tehničara koji je posle nemačke okupacije vratio porodicu u Rim, a on zbog zaostalih obaveza prešao u Tiranu da radi. Primio nas je uz komentar da nas kod njega neće niko tražiti. U to vreme je Džafer Deva, ranije u Kosovskoj Mitrovici nacistički agent, a sada već ministar unutrašnjih poslova, vršio teror po Tirani sa svojim hordama. Organizovao je racije po ulicama i kućama i pljačkanje svega do čega je moglo da se dođe. U takvoj jednoj raciji smo, posle kratkog vremena, uhapšene i odvedene u kasarnu njegove vojske. Tu je već bilo nekoliko stotina uhapšenika i samo nas tri žene. Usled velikog broja ljudi, svi smo stajali u dvorištu. Nemački vojnici su povremeno dolazili i odvodili neke uhapšeničke. Zbog muslimanskih običaja, da tri žene ne bi noću bile među tolikim muškarcima, uveče su nas pod stražom vodili kući i ujutro vraćali u zatvor. Bili su to dani i noći panike i bunila. Treće noći smo skupile hrabrost da pobegnemo na zadnji kućni izlaz. Nismo imale gde, pa smo ponovo otišle u Prezu našem „zaštitniku“, učitelju i starešini sela. Dočekao nas je pretnjama da će nas on lično prijaviti nemačkoj policiji ako ne odemo iz Preze i same se prijavimo jer su se vremena promenila. Nismo znale gde ćemo i šta da radimo. U očajanju smo kao kockari odlučile da tražimo pomoć od boraca otpora koji su se okupili u selu. Bile su to pristalice kralja Zogua, a komandant im je bio Zogov oficir Nu Pali. Majka je otišla njemu na razgovor i priznala mu ko smo, odakle smo i od čega bežimo. Odgovorio je da mu čast ne dozvoljava da ne pomogne ženama u nevolji i da će nas iste noći krišom prebaciti u rodno selo Miloti. Sakriće nas u porodici svoga brata. Njegov strog uslov je bio da tamo ne izlazimo iz kuće i ni sa kim se ne viđamo. Morala je svaka od nas pojedinačno da mu to obeća. Porodica Đerasi je još uvek bila u Prezi, ali je i ona bila spremna da je napusti. Videvši da se oko Jevreja sve više steže obruč, doktorov kolega Grk izdejtvoovao mu je „premeštaj“ u mesto Lješ gde bi bio nepoznat. Put za oba mesta je vodio u istom pravcu, glavnim drumom na sever ka Skadru. Te noći smo u ponoć krenuli svi zajedno kamionom u kome su bili i desetak Palijevih boraca i njegov nećak koji će nas odvesti svojoj kući. Sišavši sa brda na drum morali smo da prođemo stratešku raskrnicu Vora koju je

čuvala nemačka vojska. Zaustavljeni smo odjednom okruženi naoružanim nemačkim vojnicima. Od moje majke su zatražili dokumenta. Sedela je skamenjena kao da ih ne razume. Počeli su da je izvlače iz kamiona vukući je za ruku uz povike „los, los“. Za nas je to bio kraj. Odjednom smo čuli miran glas doktora Moše Đerasija kako na nemačkom objašnjava da je lekar, bečki đak, da zbog premeštaja putuje sa porodicom u mesto Lješ, a da mu je to sestra sa dve kćeri. Vojnik je pustio majku, salutirao i mi smo nastavili put. Ne znam koliko bi ljudi na svetu dovelo u opasnost svoju porodicu da bi pomogli drugome. Za mene je doktor Moša Đerasi zauvek ostao najhrabriji i najplemenitiji čovek.

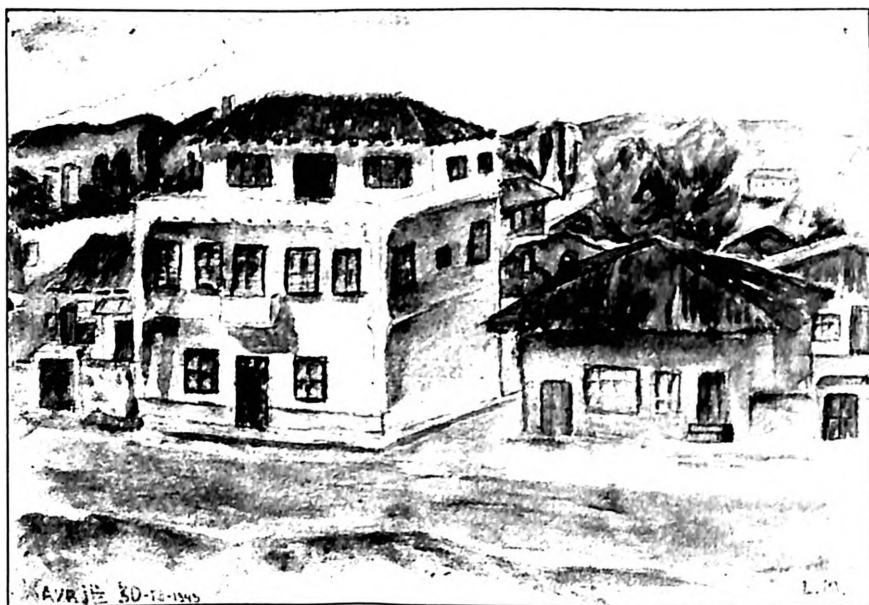
Selo Miloti se nalazilo na brdu po kome su bile rasute seoske kuće. Poslednja kuća na vrhu brežuljka bila je kuća porodice Pali. Iza nje, još malo uzbrdo, nalazila se mala oronula i zapuštena kuća, naše novo skrovište. Ulazeći, rukama smo razgrtale gustu paučinu. Bila je to jedna jedina prostorija predviđena za stoku i ljude zajedno. Otvori za prozore bili su bez stakla i zatvarani su drvenim kopcima, što je značilo da je u kući za vreme kiše i hladnoće bio mrak. Oskudnu hranu smo pripremali ložeći vatru suvim granama nasred kuće, a dim je slobodno odlazio napolje kroz krov. Pijaću vodu nam je donosila jedna od žena iz porodice Pali sa izvora udaljenog sedam kilometara. Vodu je donosila u drvenom burencetu, noseći ga na leđima, iz koga nam je davala po jedan bokal dnevno. Hranu nismo nikako mogli da odbranimo od miševa i pacova. Noću smo morali da se pokrивamo preko glave jer su trčali i preko naših ležajeva.

U jesen 1944, borbe sa nemačkom vojskom koja se povlačila iz Grčke približile su se Milotiju. Već su se čule bliske detonacije i pucnjava iz artiljerijskog oružja. Porodice u selu su počele da se evakušu u dolinu reke Mat gde su bile bezbednije. Porodica Pali je bila spremna da povede i nas. Nismo to smele da prihvatimo jer bismo time prekršile datu reč o ilegalnosti koju je od nas zahtevao oficir Nu Pali. Njegovi rođaci u Milotiju nisu nikad saznali zašto nas kriju. Pred nama je ponovo bilo opasno putovanje u Tiranu i neizvesnost. Putevi su bili puni nemačke vojske u povlačenju i, u tom haosu, kačaka koji su pljačkali. Ni danas ne znam kako smo se provukle. Bio je kraj novembra 1944. godine. Borba za oslobođenje Tirane trajala je devetnaest dana. Albanski borci su osvajali ulicu po ulicu. Sloboda nam je bila nadomak ruke, a u delu grada gde smo se mi nalazile, još uvek se ginulo, uz paljevine kuća i zaglušujuću pucnjavu minobacača i drugog oružja. Učinile smo očajnički pokušaj da se dokopamo slobode. Malo trčeći, malo puzeći pod

paljbom, probile smo se kroz liniju fronta i dokopale se oslobođenog dela Tirane. Oficira Nu Palija streljali su albanski partizani.

Čudesno osećanje da smo preživеле nacizam bilo je pomućeno potpunom iscrpljenošću. Moja hrabra majka koja je mene i sestru uspela da sačuva „za onog roba u Nemačkoj“, na kraju je klonula i razbolela se. Novca više nismo imale ni za najbedniju hranu. Znale smo da oko nas ima svega, ali mi nismo imale čime da to kupimo. Komad proje bio je danima naš jedini obrok. Morale smo da što pre stignemo do Beograda. Na našu sreću, na ulici smo videle jugoslovenske borce koji su pod komandom potpukovnika Vidovića iz Dalmacije, preko Drača, Tirane, Elbasana, Struge, Ohrida i dalje niškom prugom išli za Beograd. Molile smo ih da nas povedu. Nedelju dana bile smo njihovi gosti na tom putu.

U Beograd smo stigle 4. januara 1945. godine. Nismo znale gde ćemo i da li još postoji naš nekadašnji stan. Prva pomisao bila nam je da odemo u Jevrejsku opštinu. Na našu sreću, tamo je već bilo naših ljudi. Prihvatili su nas sekretar Moric Abinun i dežurna Bukica Spasić. Tu noć smo prespavale u prihvatilištu Opštine, nas tri u jednom krevetu na slamarici. Sutradan smo već bile u našem stanu. O ocu nismo znale ništa, a ni on o nama. Vratio se u martu 1945. sa prvom grupom zarobljenika. Našoj sreći nije bilo kraja. Bili smo jedna od veoma retkih porodica koja se posle svih stradanja našla na okupu.

*Kavaja (Albanija), jula 1943: „Pogled s prozora“, akvarel
Luci Mevorah-Petrović*